

ШЛЮБ І ШЛЮБНАЯ СТРУКТУРА НАСЕЛЬНІЦТВА БЕЛАРУСІ Ў 60-Х Г. 19 СТ. – 1914 Г.

У гістарычным працэсе ўзнаўлення насельніцтва, якое залежыць ад многіх сацыяльна-эканамічных, юрыдычных, рэлігійных, этнакультурных і іншых фактараў, важная роля належыць сям’і і шлюбу. Узровень ахопу насельніцтва шлюбам, колькасць у ім жанчынаў рэпрадукцыйнага^{*} перыяду, узрост уступлення ў першы шлюб, аўдавенне, разводы, паўторныя шлюбы – усё гэта непасрэдным чынам уздзейнічае на ўзровень нараджальнасці. Апошняя, у сваю чаргу, уплывае на смяротнасць і ў выніку – на ўзнаўленне насельніцтва ў цэлым. Інстытут сям’і і шлюб складваўся на працягу многіх стагоддзяў, таму да 19 ст. дайшлі трывалыя дэмаграфічныя паводзіны ўсіх слаёў насельніцтва, якія сфармаваліся пад уздзеяннем эканамічнага ўкладу і рэлігійна-прававых норм феадальнага грамадства.

У эпоху феадалізму з яго натуральнай гаспадаркай роля сям’і была выключнай. Нармальнае функцыянаванне феадальнай дзяржавы становілася магчымым толькі пры ўмове трываласці гэтай галоўнай клетачкі грамадскага арганізму. Таму дзяржаўная палітыка была накіраваная на тое, “каб па магчымасці замацаваць сям’ю, зрабіць яе аснову непакіснай, захаваць яе ад усялякіх перамен, паставіць у незалежнае ад асобы становішча і, наадварот, асобу цалкам падначаліць сямейнаму пачатку”, забяспечыць перш за ўсё “адзінства і не раздрабляемасць сямейнай маёмасці і з гэтай мэтай усяляк умацоўваць аўтарытэт галавы сям’і”¹.

На дапамогу дзяржаве прыйшла хрысціянская царква, якая трымала шлюбна-сямейныя адносіны ў рамках рэлігійнай маралі, рэгламентавала ўвесь сямейны і грамадскі лад жыцця. У выніку быў выпрацаваны трывалы комплекс дэмаграфічных паводзінаў, які ўспрымаўся наступным пакаленнем па традыцыі, без якога-небудзь аспрэчвання, асэнсавання і спробы ўвесці змены. “Такія прынцыпы, як індывідуалізм, свабода асобы і яе права на інтымнае, незалежнае ад грамадства жыццё, – на думку Б. Міронава, – не пранікалі ў вёску, а тым больш у сямейныя адносіны. Публічнасць усіх міжасабовых адносін на вёсцы мела вынікам падпарадкаванасць асобы строгім, выразным, безальтэрнатывным нормам паводзінаў”². Дзеці глядзелі на навакольнае жыццё тымі ж вачыма, што іх дзяды і прадзеды. Галоўным носьбітам традыцыйнасці было сялянства.

Для аграрнага грамадства характэрным у дэмаграфічнай сферы была адсутнасць свабоды выбару. Векавыя звычаі і традыцыі, рэлігійныя, маральна-этыч-

^{*} У дэмаграфіі рэпрадукцыйным узростам у жанчын лічыцца перыяд ад 15 да 49 гадоў.

¹ Вольфсон С.Я. Сям’я і шлюб у іх гістарычным развіцці. Менск, 1937. С. 108.

² Миронов Б.Н. Традиционное демографическое поведение крестьян в XIX – начале XX в. // Брачность, рождаемость, смертность в России и СССР. Минск. 1977. С. 84.

ныя нормы з невялікай розніцай сярод розных саслоўяў і канфесій, цалкам валодалі свядомасцю ўсіх слаёў грамадства. “Усялякае парушэнне норм каралася дзікімі, варварскімі метадамі, ды і самі нормы былі часта дзікімі і варварскімі. У кіраванні дэмаграфічнымі паводзінамі быў вельмі моцны элемент прымусу, насілля, “знешняга ўціску” – слухна сцвярджаў дэмограф А. Вішнеўскі³.

Адной з праяваў такога ўціску ў прыгонніцкай Расеі было ўмяшанне памешчыкаў у асабістае жыццё сваіх падданных. Існаваў закон, згодна якому селянін без дазволу пана не меў права ўступіць у шлюб⁴. Прымус існаваў і з боку бацькоў. На вёсцы не было прынята доўга “заставацца ў дзеўках”. Як толькі дзеці падыходзілі да шлюбавага ўзросту, пачыналася сватаўство. Жаданне мець дадатковыя рабочыя рукі, што вельмі важна было ў сельскай гаспадарцы, “камбінацыі”, звязаныя з нерухомасцю, зямлёй, пасагам, былі значнай рухаючай сілай пры стварэнні сям’і. Адам Кіркор адзначаў: “Шлюбы па каханню паміж сялянамі даволі рэдкія. У большасці выпадкаў бацькі паміж сабой складаюць праекты жаніцбы сваіх дзяцей. Пры гэтым амаль заўсёды разлік адыгрывае важную ролю. Зразумела, што ёсць выключэнні. Бываюць выпадкі, калі малады хлопец, закахаўшыся ў дзяўчыну, хоць і бедную, але прыгожую і цнатлівую, неахвотна падпарадкоўваецца волі бацькоў”⁵.

Тыя ж матывы захаваліся і пасля адмены прыгону, таму што аграрны стан народнай гаспадаркі працягваў пераважаць. Большая частка насельніцтва пражывала ў сельскай мясцовасці. На працягу ўсяго разглядаемага часу ўдзельная вага гарадскога насельніцтва Беларусі заставалася прыкладна на ўзроўні 10 – 12%⁶. Таму асноўныя дэмаграфічныя тэндэнцыі вызначала менавіта сельскае насельніцтва. Вёска і пасля 1861 г. працягвала жыць па законах звычайнага права, традыцыі сваіх бацькоў і дзядоў.

Тым не менш развіццё капіталістычных адносін унесла пэўныя змены і ў дэмаграфічную сферу. Сялянства атрымала асабістую свабоду, адной з праяваў якой было свабоднае ўступленне ў шлюб. Умяшанне памешчыка ў гэтую далікатную справу адышло ў гісторыю⁷. Цяпер толькі асабістыя сімпатыі маладых людзей, іх эканамічнае становішча, а таксама воля бацькоў у той ці іншай ступені маглі быць рашаючым фактарам пры заключэнні шлюбу. Пры гэтым можна казаць, што значэнне гэтых фактараў на працягу другой паловы 19 ст. зазнала пэўныя змены. Але партрыярхальнасць шлюбных адносінаў яшчэ доўга панавала ў

³ Вишневский А.Г. Воспроизводство населения и общество. Москва, 1982. С.181.

⁴ Свод законов Российской империи. Санкт-Петербург, 1876. Т. IX. Кн. 1. Гл. VII. Разд. IV, № 1038.

⁵ Киркор А. Этнографические взгляды на Виленскую губернию // Этнографический сборник. Вып. III. Санкт-Петербург, 1858. С. 143.

⁶ Статистический временник Российской империи. Серия 1. Вып. 1. Санкт-Петербург, 1866. Оп 1. С. 8-9, 12-13, 16-19; Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1903. Вып. IV-V. Тетр. 3; Вып. XI, XXII, XXXIII. С. 2; Статистический ежегодник России. 1914. Петроград, 1915. Отд. 1. С. 33-36, 39.

⁷ Полное собрание законов Российской империи (ПСЗРИ). 2 собр. Т. XXXVI. № 36657.

беларускай вёсцы. У 70-я гады 19 ст. карэспандэнт так пісаў пра становішча ў Менскай губ.: “Шлюб у беларусаў <...> у большасці выпадкаў ладзіцца бацькамі жаніха і нявесты, а на тое, ці да спадобы прыходзяцца яны адзін аднаму, мала звяртаюць увагі. “Як бацька захоча”, – гавораць звычайна жаніх і нявеста”⁸.

Развіццё рыначных адносінаў, рост адыходніцтва, пашырэнне неземляробчых заняткаў насельніцтва вялі да страты сям’ёй многіх эканамічных функцый. Яна стала больш дэмакратычнай. Выбар спадарожніка жыцця перастаў залежаць ад волі бацькоў. Напрыканцы 19 – пач. 20 ст. гэта назіралася нават у аддаленых кутках Палесся. Так, на пачатку 20 ст. Е.Э.Сно заўважыў, што “ў беларусаў няма звычайу жаніць дзяцей супраць іх волі. Наадварот, бацькі, калі да іх прыходзяць сватаць дачку, заўсёды пытаюцца яе згоды, таму што гэта “яе век”. Таму беларуская нявеста, выходзячы замуж, далёка не так гаруе і плача, як вялікаруская дзяўчына. Вясельныя песні беларусаў значна весялейшыя за вялікарускія”⁹.

Эканамічная неабходнасць прымушала сялян да ранніх шлюбаў і ў парэформенны час. Толькі сямейныя мелі права на зямельны надзел. З пункту гледжання селяніна, шлюб быў адной з галоўных умоваў росту яго матэрыяльнага становішча і грамадскай значнасці. Нежанаты хлопец сур’ёзна на вёсцы не ўспрымаўся. Ён не меў права голасу ў сям’і і на сялянскім сходзе, адчуваў сябе абмежаваным у правах і нават непаўнавартасным. Сяляне лічылі, што не жэняцца толькі асобы з маральнымі і фізічнымі недахопамі, дрэннага роду або са збыднелых сем’яў і г.д.

Тымі ж эканамічнымі і маральна-прававымі меркаваннямі кіраваліся і маладыя сялянскія дзяўчаты. Без сям’і іх чакала цяжкая доля. Прымаўкі, накшталт той, што жыццё без мужа – паганая лужа, відаць, трапна адлюстроўвалі светаадчуванне сялянкі, якая не хацела заставацца ў дзявоцтве і часта згаджалася на любоў “партыю”. Важным было і тое, што нармальнае функцыянаванне сялянскай гаспадаркі з яе полаўзроставым падзелам працы было немагчымым без мужчынскіх і жаночых рук. Усе гэтыя прычыны і абумовілі тое, што ў вёсцы шлюбы заключаліся ў даволі раннім узросце. Само жыццё селяніна патрабавала гэтага.

Іншыя адносіны існавалі ў горадзе. Сюды заўсёды быў накіраваны паток лішняга сельскага насельніцтва. Сярод “імігрантаў” пераважную большасць складалі мужчыны. Паводле перапісу 1897 г., сярод гараджан пяці заходніх губерняў доля мужчын у самым працаздольным узросце 20 – 29 гадоў складала 27,7%, тады як на вёсцы – толькі – 15,3%, жанчынаў – адпаведна 18,6% і 16,3%¹⁰. У буйнейшых гарадах гэтая ўзроставая група сярод жанчын з’яўлялася яшчэ больш значнай. Наяўнасць сям’і часта становілася перашкодай для працаўладкавання абодвух палоў. Таму эканамічныя стымулы ранніх шлюбаў у значнай ступені адыходзілі на другі план, заставаліся толькі традыцыйныя маральна-прававыя нормы дэмаграфічных паводзінаў, якія ва ўмовах горада таксама перажывалі пэўныя змяненні. Мяшчанскае, у

⁸ Беларусы. Этнографический очерк // Природа и люди. 1878. № 3. С. 22.

⁹ Сно Е.Э. В болотах Полесья. Беларусы. Санкт-Петербург, 1904. С. 14.

¹⁰ Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Санкт-Петербург, 1903.

большасці сваёй жыдоўскае, насельніцтва беларускіх гарадоў прытрымлівалася этнакультурных традыцый сваёй веры, дзе шлюбна-сямейным адносінам надавалася вялікая ўвага, а ўзрост ўступлення ў першы шлюб быў невысокім.

Больш дакладна на многія пытанні, што датычаць шлюбнасці, могуць адказаць метрычныя дадзеныя. Як было сказана вышэй, шлюбнасць цікавіць нас толькі з боку яе ўздзеяння на працэс ўзнаўлення насельніцтва, таму найбольш важным для нас паказчыкам будзе ўзрост уступлення ў першы шлюб менавіта жанчын, бо ён дазваляе вызначыць працягласць рэпрадукцыйнага перыяду, ад якога залежыць узровень нараджальнасці. Вядома, што фактычны шлюбны ўзрост, за рэдкім выключэннем, знаходзіцца ў рамках юрыдычна ўстаноўленага ў той ці іншай краіне. У Расеі яго ніжняя мяжа на працягу стагоддзяў мела тэндэнцыю да павышэння. У 1830 г. Мікалай I выдаў указ, згодна з якім жанчынам дазвалялася вянчацца з 16, а мужчынам – з 18 гадоў. Былая агульная ніжэйшая мяжа (13 гадоў для жанчынаў і 15 гадоў для мужчынаў) была пакінутая толькі для Каўказа. Акрамя таго, афіцэрам дазвалялася жаніцца толькі з 23 гадоў¹¹.

Палітыка царскага ўраду ў дэмаграфічнай сферы насіла ярка выражаны русіфікатарскі характар. Калі пры заключэнні шлюбу адзін з маладых быў рускім або праваслаўным, то вянчанне абавязкова праводзілася па праваслаўнаму абраду і дзеці таксама запісваліся праваслаўнымі¹². У міжканфесійных шлюбах, калі муж і жонка не былі праваслаўнымі, то дзеці прымалі веравызнанне па дамоўленасці паміж бацькамі. Такого рода шлюбы мелі месца ў Беларусі пераважна сярод прадстаўнікоў хрысціянскіх канфесій, у асноўным праваслаўных з каталікамі. Шлюбы хрысціян з нехрысціянамі (іўдзеямі, магаметанамі) былі вельмі рэдкімі. Так, па звестках за 1859 – 1865 г. у Менскай губ. з усіх шлюбаў толькі 5,6% прыпадае на шлюбы праваслаўных з асобамі іншых хрысціянскіх веравызнанняў (каталікамі, пратэстантамі, стараверамі), у Магілёўскай – 1,4%. У 1864 г. у беларускіх паветах Віленскай губ. такія шлюбы складалі 8,8%, Віцебскай – 0,08%, Гарадзенскай – 4,1%. За тры гады паміж асобамі розных “іншавярных” веравызнанняў (усе акрамя праваслаўных) было заключана толькі 238 з 173 478 шлюбаў або 0,1 %¹³.

Напачатку 20 ст. адбылася некаторая “дэмакратызацыя” заключэння міжканфесійных шлюбаў. Іншае веравызнанне перастала быць непераадоўнай перашкодай пры стварэнні сям’і. У вялікай ступені рэлігійныя перагародкі паміж праваслаўнымі і каталікамі парушыліся пасля прыняцця 17 красавіка 1905 г. “Именного Высочайшего Указа Правительствующему Сенату”, які атрымаў у гістарычнай літаратуры шырокую вядомасць пад назвай “Указа аб верацярпімасці”.

¹¹ Матерова М.В. Правовое регулирование снижения возраста вступления в брак // Советское государство и право. 1976. № 1. С. 125.

¹² Кавелин К. Очерк юридических отношений, вытекающих из семейного права. Санкт-Петербург, 1884. С. 18

¹³ Расейскі Дзяржаўны гістарычны архіў (РДГА). Ф. 1290, воп. 4, спр. 560, арк. 6, 8, 9, 24-26, 61, 62, 64, 65; спр. 566, арк. 9-12, 29, 30, 36, 37, 48, 49, 56, 57; спр. 567, арк. 17-19, 37-39, 57-59, 76, 77, 87-89, 108-110.

Як было сказана вышэй, з дэмаграфічных аспектаў шлюбнасці адной з важнейшых з’яўляецца ўзрост уступлення ў шлюб жанчын, бо ад гэтага залежала працягласць рэпрадукцыйнага перыяду, а значыць і інтэнсіўнасць нараджальнасці. У свой час І.Мечнікаў заўважыў, што чым вышэй узровень развіцця чалавека з антрапалагічнага і сацыяльнага боку, тым вышэй узрост уступлення ў шлюб, а мясцовасці з больш высокай культурай адрозніваюцца больш познім шлюбным узростам¹⁴.

У этнаграфічнай літаратуры другой паловы 19 ст. адзначалася, што на Беларусі жэняцца даволі рана, як толькі “дзяцюк пачне падростаць, так ужо з 12 – 15 гадоў бацькі пачынаюць шукаць яму нявесту. Як толькі выйдучь гады, г.зн. дасягае хлопец шлюбнага ўзросту – засылаюць сватоў”¹⁵. Яшчэ ў большай ступені гэта адносілася да прадстаўніц жаночага полу. Прычыны ранніх шлюбаў былі разгледжаныя вышэй. Больш дакладна гэты працэс можна прааналізаваць з дапамогай дэмаграфічнай статыстыкі.

У канцы 60-х г. 19 ст. у Еўрапейскай Расеі прыкладна 57% нявест і каля 38% жаніхоў мелі ўзрост не больш за 20 гадоў. У пяці заходніх губернях назіралася іншае дэмаграфічнае становішча. Пры гэтым яно мела свае адрозненні сярод розных веравызнанняў, этнічных груп, жыхароў горада і вёскі. Удзельная вага жаніхоў да 20 гадоў складала 22,4%, нявестаў – 45,7%. Прыкладна такія ж суадносіны былі характэрныя і для сельскага насельніцтва – адпаведна 22% і 45,6%. У беларусках гарадах ў гэты час каля паловы сем’яў ствараліся маладымі людзьмі да 20 гадоў. У такім узросце знаходзілася 30,4% жаніхоў і 52,0% нявест, у той час як у цэлым па Еўрапейскай Расеі гэтыя паказчыкі складалі адпаведна 11,5 і 42,6%¹⁶.

Розніца можа тлумачыцца тым, што беларускія гарады ў 60-я г. 19 ст. у эканамічных адносінах былі слаба развітымі, прамысловасць у іх знаходзілася на ўзроўні рамеснай вытворчасці. Фактычна адсутнічала іміграцыя насельніцтва з вёсак. Працэс узнаўлення гарадскога насельніцтва вызначаўся пераважна дэмаграфічнымі паводзінамі жыдоўскага этнасу, які цалкам быў сканцэнтраваны ў мястэчках і гарадах. У апошніх жыды складалі палову, а часам і падаўляючую большасць іх жыхароў. Таму шлюбна-сямейныя адносіны ў гарадах былі абумоўлены перш за ўсё трывалымі этнакультурнымі традыцыямі іўдзейскай веры ў процілегласць вёсцы, дзе не апошняю ролю ўсё яшчэ адыгрывалі эканамічныя фактары. З усіх этнасаў Беларусі самы высокі працэнт стварэння сем’яў у маладым узросце адзначаўся ў канцы 60-х г. менавіта сярод жыдоў. У гэты час каля 50% мужчынаў і 64,7% жанчын іўдзейскай веры пяці заходніх губерняў уступалі ў шлюб ва ўзросце да 20 гадоў¹⁷.

¹⁴ Мечников И.И. Сорок лет искания рационального мировоззрения. Москва, 1925. С. 34.

¹⁵ Статистический временник Российской империи. Сер. II, вып. 8. Санкт-Петербург, 1872. С. 406, 407, 412, 418, 419.

¹⁶ Тамсама. С. 406, 407, 412, 413, 418, 419.

¹⁷ Тамсама. С. 396, 397.

Узрост уступлення беларусаў у першы шлюб быў вышэйшым. Пра гэта сведчыць статыстычны матэрыял, які датычыць вясковага праваслаўнага і каталіцкага насельніцтва. Удзельная вага ранніх шлюбаў сярод праваслаўных мужчын у азначаны час складала 23,8%, сярод каталікаў – толькі каля 10%, у жанчын – адпаведна 46,0% і 39,7%¹⁸. Як бачым, доля ранніх шлюбаў сярод жанчын была даволі высокай, асабліва сярод праваслаўных.

З увядзеннем у 1874 г. усеагульнага вайсковага абавязку ўзрост уступлення ў шлюб мужчын значна павысіўся. Цяпер звычайна сталі жаніцца пасля службы ў войску, г.зн. пасля 24 гадоў. У сувязі з гэтым пасталелі і нявесты. З 1867 па 1874 г. доля ранніх шлюбаў (да 20 гадоў) сярод мужчын зменшылася: у гарадах – з 30,4 да 15%, у вёсках – з 22 да 18,5%, сярод праваслаўных з 23,9 да 22%, каталікоў – з 9,9 да 5,3%, іўдзеяў – з 49,7 да 25,5%. Удзельная вага нявест да 20 гадоў таксама зменшылася: у гарадах – з 52,0 да 42,8%, у вёсках – з 45,6 да 43,0%, сярод праваслаўных – з 46,0 да 43,6%, каталічак – з 39,7 да 39,4%, іўдзеяк – з 64,7 да 53,5%.

Табліца 1.

Удзельная вага ранніх шлюбаў (да 20 гадоў) у пяці заходніх губ. (у %)

Катэгорыя насельніцтва	1867		1874		1913	
	м	ж	м	ж	м	ж
Усе насельніцтва	23,7	46,7	15,4	22,8	13,1	31,2
У вёсках						
праваслаўная	23,9	46,0	22,0	22,6	16,9	23,2
каталікі	11,1	39,7	7,3	39,4	3,7	37,6
Іўдзеі	49,7	64,7	25,5	53,5	5,7	15,7
У гарадах	30,7	52,0	15,0	22,8	4,7	21,8
У пастах (да 20 гадоў)	22,9	46,1	15,8	22,0	14,3	31,4

Крыніцы: Статистический временник ... Серия II, вып. 8, с. 378, 379, 388, 396, 412, 418; вып. 21. Санкт-Петербург, 1882. С. 82, 88, 94, 108, 114, 118; Статистика Российской империи. Т. 93. Петроград, 1916. С. 56-59, 62, 63, 70, 71, 88, 89.

Пачынаючы з гэтага часу паступова ішоў працэс “старэння” шлюбнага ўзросту. Прычым яго тэмпы ў горадзе і вёсцы, а таксама сярод розных канфесій істотна адрозніваліся. На працягу ўсяго разглядаемага перыяду найбольш рэзка адбылося павышэнне шлюбнага ўзросту жыдоўскіх жанчын. Доля маладых нявест упала з 64,7% у 1867 да 15,7% у 1913 г. Не меншы спад быў відавочным сярод мужчын – з 49,7 да 5,1%. Такія вялікія перамены ў матрыманіяльных паводзінах цэлага народу (каля 13% насельніцтва Беларусі) можна растлумачыць эканамічнымі прычынамі. Вядомая рыса аседласці на працягу паўстагоддзя прывяла да адноснага перанасялення гарадоў. Беднасць, шматлікасць сем’яў, немагчымасць

¹⁸ Тамсама. С. 378, 379, 388, 389.

мець асобнае жылло, цяжкасці з уладкаваннем на працу, рост фабрычнай вытворчасці прымушалі мяшчан адкладваць шлюбы на больш позні тэрмін. Гэта прыводзіла да скарачэння рэпрадукцыйнага перыяду жанчын, што, у сваю чаргу, вяло да зніжэння ўзроўня нараджальнасці.

Дадзены працэс быў характэрным і для беларускага этнасу, але разгортваўся ён больш павольна. Праўда, прамых звестак пра дэмаграфічныя працэсы ў этнічным разрэзе гістарычных крыніцы не даюць. Але калі ўлічыць, што абсалютная большасць праваслаўных (80-85%) і каталікоў (65-70%) пяці заходніх губерняў былі беларусамі, то тэндэнцыі сярод гэтых веравызнанняў можна з поўным правам аднесці і да беларусаў.

Штогадовая фіксацыя заключаных шлюбаў і размеркаванне іх па ўзросту не даюць магчымасці вызначыць шлюбны стан насельніцтва на якую-небудзь дату. Гэта можна зрабіць толькі па матэрыялах перапісу 1897 г. А паколькі ўзроставая структура насельніцтва Еўрапейскай Расеі, у тым ліку і Беларусі, на працягу другой паловы 19 ст. заставалася амаль нязменнай¹⁹, то лагічна было б шлюбную структуру 1897 г. аднесці да ўсяго разглядаемага перыяду.

Сярод усяго насельніцтва пяці заходніх губерняў удзельная вага асобаў, якія мелі сям'ю ва ўзросце ад 15 гадоў і вышэй, вагалася ў мужчын ад 55,8% у Віцебскай губ. да 62,9% ў Магілёўскай, а ў жанчын -- ад 54,1% у Віцебскай губ. да 61,2% у Гарадзенскай. Як бачым, колькасць тых, хто знаходзіўся ў шлюбе, узрастала з захаду на ўсход Беларусі толькі сярод мужчын. Гарадзенская губ. дала найбольшы паказчык сямейных жанчын як у паведах (62,5%), так і ў гарадах (54,2%).

Табліца 2.

Удзельная вага насельніцтва ва ўзросце 20-29 гадоў на перапісу 1897 г. (у %)

Узровень	Усе насельніцтва		У тым ліку			
			У гарадах		У вёсках	
	м	ж	м	ж	м	ж
Віцебская	18,9	17,1	29,5	22,4	15,1	18,9
Магілёўская	17,1	16,9	29,3	18,9	15,1	15,5
Гарадзенская	20,2	18,9	32,0	18,0	17,3	16,7
Мінская	16,1	11,2	26,0	14,2	11,0	13,4
Могілёўская	14,8	15,0	22,9	17,4	13,4	15,1

Крыніца: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. IV. Тетрадь 3. С. 12; Вып. V. Тетрадь 3. С. 14; Вып. XI. С. 32; Вып. XXII. С. 30; Вып. XXIII. С. 30.

Размеркаванне сямейных паводле ўзросту выяўляе адну важную заканамернасць: на ўзрост 30-39 гадоў прыпадае іх максімальная колькасць ва ўсіх гу-

¹⁹ Ган И.А. О ревизии // Экономист. 1861. Т. 4. С. 6-8; Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. Санкт-Петербург. 1905. Ч. I. С. 40-51.

бернях. У той жа час у гарадах і паветах Беларусі сярод абодвух палоў рэпрадукцыйнага перыяду значна пераважаў узрост 20-29 гадоў (табліца 2). У гарадах сярод мужчын ён даходзіў да 32%, у сельскай мясцовасці – быў амаль у два разы меншы. З табліцы таксама відаць, што розніца ўдзельнай вагі сярод жанчын горада і вёскі ва ўзросце 20-29 гадоў складала не больш за 4%.

Паўная неадпаведнасць паміж колькасцю насельніцтва ўзроставай групы 20-29 гадоў і яе месцам ва ўдзельнай вазе шлюбнай структуры сведчыць пра тое, што ў гэтым узросце мелася значная колькасць асобаў, асабліва мужчынскага полу, якія па тых ці іншых прычынах яшчэ не стварылі сям'ю. На гэтую ўзроставаю групу прыходзіцца і абсалютная колькасць халастых і незамужных. Затое ў групе 30-39 гадоў іх доля рэзка ўпала, як у горадзе, так і ў вёсцы. Разам з тым, удзельная вага сямейных асобаў абодвух полаў пачала зніжацца з узросту 40-49 гадоў. Гэта тлумачыцца пастаянным штогадовым ростам колькасці ўдоваў і ўдаўцоў. Звыш 65% апошніх прыходзіцца на ўзроставаю групу 60 і болей гадоў. Колькасць удоваў расла больш-менш роўна і да 60 гадоў дасягала 50% ад агульнай іх колькасці. Была розніца і ў абсалютных паказчыках. У сямейнай структуры грамадства ва ўзросце ад 15 гадоў удаўцы складалі 2-3% у горадзе і 5% у вёсцы, тады як удоваў у гарадах пражывала 11-14%, а ў паветах – 10-11%. У пяці заходніх губернях перапісам зафіксавана 124,4 тыс. удоваў. Пры гэтым у гарадах колькасць апошніх амаль у чатыры разы была большай за колькасць удаўцоў. Адпаведна – 42,1 тыс. і 10,8 тыс. У паветах перавага ўдоваў над удаўцамі была толькі двойной – 24,7 тыс. і 11,3 тыс.

Вядома, калі б не паўторныя шлюбы, колькасць удоваў і ўдаўцоў была б значна большай. Але ў гэтых адносінах абодва полы былі не ў аднолькавых умовах. Сярод паўторных шлюбаў доля ўдоваў, якія выходзілі замуж за халастых мужчынаў была ў тры разы меншай, чым доля шлюбаў удаўцоў з “дзевіцамі”. Пры гэтым частата апошніх шлюбаў на працягу другой паловы 19 ст. не мела значнай тэндэнцыі да зніжэння, тады як першыя скараціліся больш чым у 2 разы. Гэта было выклікана, у першую чаргу, перавагай жаночага полу шлюбнага ўзросту, а таксама народнай традыцыяй, заснаванай на розных прымхах. Не апошняю ролю адыгрывала смяротнасць мужчын ад няшчасных выпадкаў на заводах, фабрыках, у войску і г.д., а таксама павышаная іх смяротнасць сярод усіх узростаў, што на працягу разглядаемага часу абумовіла меншую працягласць жыцця ў мужчын. У выніку многія жанчыны назаўсёды заставаліся ўдовамі.

Ва ўсіх ўзроставых групах доля ўдоваў значна перавышала долю ўдаўцоў, а абсалютная іх большасць прыходзілася на 60 гадоў і болей (звыш 55%, а ў гарадах да 62%). Можна меркаваць, што значная вага ўдоваў сярэдняга ўзросту (30-39 і 40-49 гадоў) магла быць прыкметай новых матрыманіяльных паводзінаў жанчынаў, асабліва ў гарадах, калі з ростам таварна-грашовых адносінаў, адарванасцю сялянаў ад зямлі, сацыяльнай і прасторавай мабільнасцю розных пластоў грамадства, расла самастойнасць і незалежнасць жанчынаў, змяняліся традыцыйныя погляды

на шлюб, як на эканамічную неабходнасць і маральна-прававы абавязак. Але гэтая тэндэнцыя, відаць, толькі пачыналася і тычылася выключна гараджанак.

Табліца 3.

Доля ўдоваў і ўдаўцоў сярод розных узроставых груп на 1897 г. (у %).

Губерні	20-29		30-39		40-49		50-59		60-69 і вышэй	
	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж	м	ж
Віленская	0,3	1,1	1,1	5,1	2,5	12,9	7,8	22,8	26,4	57,7
Віцебская	0,3	1,2	1,1	4,1	3,1	12,1	8,1	28,0	27,2	61,1
Гарадзенская	0,4	1,2	1,0	4,4	2,7	13,1	6,4	27,3	26,6	55,1
Менская	0,1	1,2	1,0	3,9	2,2	2,3	9,1	24,8	20,2	68,8
Магілёўская	0,3	1,2	0,8	4,1	2,1	11,7	11,0	26,7	20,2	61,1
У сярэднім	0,3	1,2	1,0	4,4	2,9	12,9	8,5	27,2	26,4	55,6

Крыніца: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. IV, Тетрадь 3. С. 12; Вып. V, Тетрадь 3. С. 14; Вып. XI. С. 32; Вып. XXII. С. 30; Вып. XXIII. С. 30.

Асноўная маса насельніцтва Беларусі знаходзілася ў шлюбе. Аналіз менавіта гэтага боку сямейнай структуры і асабліва ўзросту ўступлення ў шлюб, колькасці жанчын розных пакаленняў, якія заставаліся па-за шлюбам, а таксама ступені іх канчатковага безшлюбства будуць цікавіць нас, паколькі гэтыя паказчыкі непасрэдным чынам уздзеюць на працягласць рэпрадукцыйнага перыяду, а значыць на нараджальнасць і ўзнаўленне насельніцтва ў цэлым.

Ступень ахопу насельніцтва шлюбам была амаль усеагульнай. Але пры гэтым нельга не звярнуць увагу на рэгіянальныя адрозненні. У канцы рэпрадукцыйнага перыяду (40-49 гадоў) ў Віленскай губ. па-за шлюбам заставалася 5,3%, а ў Віцебскай – 6,2% насельніцтва. Далей гэты працэнт зніжаўся ва ўжо вядомым нам накірунку з захаду на ўсход: у Гарадзенскай губ. – 3,6%, Менскай – 3,3%, Магілёўскай – 2,9%. Сярод мужчын узросту 40-49 гадоў халастых было менш. У Віцебскай губ. іх зафіксавана 4,6%, Гарадзенскай – 3,5%, Менскай – 3,1%, Магілёўскай – 2,2%. Выключэнне складала Віленская губ. – 6,2%. Фактарам росту тут была Вільня, дзе ва ўзроставай групе 40-49 гадоў знаходзілася 20,2% мужчын, што не мелі сям’і. Ступень канчатковай бяспшлюбнасці сярод мужчын і жанчын у пяці заходніх губернях была прыкладна на ўзроўні сярэдніх паказчыкаў па Еўрапейскай частцы Расіі.

У параўнанні з іншымі рэгіёнамі Еўропы Беларусь, як і Еўрапейская частка Расіі ў цэлым, адносілася да тых, дзе ўдзельная вага асобаў, якія ніколі не былі ў шлюбе, была вельмі нізкай. Толькі Сербія, Балгарыя і Румынія мелі большы працэнт ахопу насельніцтва шлюбам. У той час, як, напрыклад, у Ірландыі ва ўзросце да 49 гадоў не былі замужам 17% жанчын і 20% мужчын, у Швецыі – адпаведна 19% і 13%, Германіі – 10% і 9%, Францыі – 12% і 11%²⁰.

Табліца 4.

Удельная вага асобаў узроставай групы 40-49 гадоў, якія ніколі не бралі шлюбу.
1897 г. (у %).

Рэгіён	Усё насельніцтва		У пэм. ліку			
			У гарадах		У вёсках	
	М	Ж	М	Ж	М	Ж
У 5 заходніх губернях	2,9	4,3	7,5	5,2	3,5	3,7
У цэнтравежавай частцы Расеі	4,5	4,1	10,4	11,7	2,6	4,1

Крыніцы: Общий свод по империи результатов разработки первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. Т. I. Санкт-Петербург, 1905. С. 82-83; Первая всеобщая перепись населения Российской империи. 1897 г. Вып. IV. Тетрадь 3. С. 12; Вып. V. Тетрадь 3. С. 14; Вып. XI. С. 32; Вып. XXII. С. 30; Вып. XXIII. С. 30.

Як у гарадах, так і ў паведах ва ўзросце да 30 гадоў удзельная вага жаночага полу ў шлюбе перавышала “мужчынскі” паказчык, затым наступала раўнавага (30-39 гадоў), а пасля 40 гадоў доля жанатых мужчын ужо пераўзыходзіла долю замужніх жанчын. Да 59 гадоў удзельная вага апошніх зніжалася ў гарадах з 80-85% да 60-65%, у паведах – з 85-90% да 68-72%. У старасці (60 гадоў і болей) гэты паказчык сярод гарадскога і сельскага жаночага насельніцтва знаходзіўся на ўзроўні 30-40%, у той час як сярод мужчынскага – 66-75%. Гэтая розніца тлумачылася перш за ўсё рэзкім павелічэннем удзельнай вагі ўдоваў, аб чым ужо гаварылася вышэй.

Выклікае цікавасць шлюбная структура насельніцтва ў этнічным аспекце. З табліцы 5 відаць, што сярод асноўных этнічных групаў насельніцтва пяці заходніх губерняў значнай розніцы ва ўдзельнай вазе халастых і сямейных не было. Некалькі вылучаліся ўкраінцы, сярод якіх вага сямейнага насельніцтва перавышала сярэднія паказчыкі на 5-6%. Можна меркаваць, што на Заходнім Палессі існавалі больш патрыярхальныя сямейна-шлюбныя адносіны.

Параўноўваючы дадзеныя табліцы 5 у дачыненні да гарадскога і сельскага насельніцтва, можна заўважыць, што сярод гарадской часткі ўсіх без выключэння народаў Беларусі доля сямейных значна саступала гэтаму паказчыку сярод вясковага насельніцтва. Гэта няцяжка растлумачыць. У гарады ехала ў асноўным моладзь і стварэнне сям’і па розных эканамічных прычынах адцягвалася на пэўны тэрмін. Менавіта насельніцтва, якое ў канцы 19 ст. перабіралася ў гарады, паўплывала на дадзеныя паказчыкі. Што гэта сапраўды так, пацвярджаюць лічбы табліцы ў адносінах да жыдоў, дэмаграфічныя паводзіны якіх як у гарадах, так і ў мястэчках былі падобныя. Прапорцыі халастых і сямейных амаль не адрозніваліся. Гэта сведчыць аб сталым пражыванні народа, унутраная міграцыя якога фактычна адсутнічала. Звяртае на сябе ўвагу павышаная доля ўдоваў сярод поляк:

²⁰ Хаджнал Д. Европейский тип брачности в ретроспективе // Брачность, рождаемость, семья за три века. Москва, 1979. С. 16, 17

14% у гарадах і 8,9% у паветах. Гэта можа быць сведчаннем павышанай смяротнасці палякаў-мужчын, звязанай з прафесійнымі і іншымі асаблівасцямі.

Табліца 5.

Сямейна-шлюбная структура насельніцтва пяці заходніх губерняў на перапісу 1897 г. (у %)
1. Усё насельніцтва

Назва губерні	Хатні		Сямейны		Удаўцы	
	М	Ж	М	Ж	У	Ж
Беларусь	51,5	59,9	35,3	34,5	3,1	5,6
Літва	52,1	59,0	50,0	42,7	3,0	6,3
Украіна	51,5	59,0	31,3	37,3	3,1	6,0
Полька	53,3	54,7	33,5	34,5	3,1	10,5
Жэды	51,7	59,9	56,2	50,7	1,8	6,3
Літоўцы	52,1	59,0	31,3	37,3	2,9	7,1

У тым ліку:

2. У гарадах

Беларусь	64,2	55,6	31,0	32,1	2,5	10,9
Літва	63,7	60,0	57,3	30,2	1,8	9,6
Украіна	64,7	62,7	33,3	36,0	2,7	11,0
Полька	54,4	57,5	30,5	34,1	2,5	14,0
Жэды	61,0	58,7	73,7	31,2	1,8	6,0
Літоўцы	75,5	58,5	22,5	32,6	1,9	7,7

3. У паветах

Беларусь	51,4	58,3	35,4	34,5	3,2	6,5
Літва	51,1	57,8	45,5	37,2	2,9	7,7
Украіна	53,2	57,1	20,7	20,6	4,5	6,1
Полька	55,2	56,1	34,5	34,6	2,3	8,3
Жэды	51,6	58,7	73,2	56,7	1,8	7,3
Літоўцы	52,2	59,0	37,7	37,1	2,1	6,7

Крыніца: Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. Вып. IV. Тетрадь III. С. 92-93; Вып. V. Тетрадь III. С. 144-145; Вып. XI. С. 176-177; Вып. XXII. С. 136-137; Вып. XXIII. С. 156-157.

Згодна перапісу 1897 г. у пяці заходніх губернях сярод асноўных этнічных груп было зафіксавана 1 294 разведзеных мужчын і 3 243 разведзеныя жанчыны. Гэта складала каля 0,5% ад усяго насельніцтва, таму гэты паказчык з аналізу можа быць выключаны. У дарэвалюцыйнай Расеі разводы былі рэдкасцю. Афіцыйна існавала чатыры прычыны, па якіх царква давала згоду на развод. Гэта

доўгатэрміновая невядомая адсутнасць мужа або жонкі, пазбаўленне аднаго з іх правоў і маёмасці, няздольнасць да сямейнага жыцця і даказаная здрада. Паводле звестак па Літоўскай, Менскай і Магілёўскай епархіях за 1867 – 1886 г. па названых прычынах былі скасаваныя толькі 455 шлюбаў²¹. На 10 тыс. шлюбаў гэта складала па Літоўскай епархіі 4,7, Менскай – 7,1, Магілёўскай – 12,3 разводаў. Найменшая іх колькасць прыходзілася на Віленскую і Гарадзенскую губ. (каля 5), дзе пражывала значная колькасць каталікоў, царкоўны ўстаў якіх найбольш варожа ставіцца да скасавання шлюбу. Як у Еўрапейскай частцы Расеі, так і на Беларусі пераважалі разводы па прычыне адсутнасці аднаго з супругаў. На беларускіх землях у 1886 г. яны складалі 86-87% ад агульнай колькасці.

Заклучэнне шлюбаў мела яшчэ адзін важны дэмаграфічны аспект – іх перыядычнасць на працягу года. Яна была звязаная як з сезоннасцю працы земляроба, так і з царкоўнымі канонамі. Напрыклад, па хрысціянскаму закону нельга было вянчацца ў дні пастоў. Існавалі таксама іншыя дні, калі вячанне не праводзілася²². Гэта традыцыя захоўвалася ўвесь дакастрычніцкі час. Акрамя таго, сялянства, якое складала асноўную масу насельніцтва Беларусі, ладзіла вяселлі звычайна пасля завяршэння палявых работ. Метрычныя дадзеныя паказваюць, што ў праваслаўных ніводны шлюб на працягу разглядаемага перыяду не быў заключаны ў сакавіку і снежні. Вельмі мала шлюбаў прыпадала на люты і жнівень (1-3%), на чэрвень і верасень (4-5%). Большасць маладых вянчалася ў студзені (22-25%), кастрычніку (18-20%) і лістападзе (10-14%). У каталікоў размеркаванне шлюбаў на працягу года было больш роўным. Абсалют назіраўся ў лістападзе (15-17%). Кожны год сустракаліся шлюбы ў сакавіку і снежні, але іх было няшмат. Найбольш раўнамерна размяркоўваліся шлюбы ў іўдзеяў. Іўдаізм дазваляў вянчацца ва ўсе месяцы года. Павышаная шлюбная актыўнасць ў іўдзеяў назіралася ў студзені, лютым і сакавіку (10-11%). У верасні, лістападзе і снежні яна паніжалася (6-7%)²³.

Што нам дае гэтая канстатацыя? Праваслаўныя з іх найбольшай мясячнай палярызацыяй заключаных шлюбаў, два максімумы якіх прыходзіліся на студзень і лістапад, даюць нам такія ж два “пікі” нараджальнасці, адзін з якіх прыпадаў на ліпень – час гарачай летняй страды. У выніку ў ліпені і жніўні ў вёсках назіралася катастрофічная смяротнасць дзяцей першага году жыцця. Тая ж тэндэнцыя, але не так ярка выражаная, была характэрна і для каталікоў. У іўдзеяў падобнай сітуацыі не назіралася. Гэта было адной з прычын таго, што і агульная смяротнасць сярод жыдоў, нягледзячы на даволі неспрыяльныя жыллёвыя ўмовы, была ніжэйшай, чым у беларусаў.

²¹ Временник центрального статистического комитета МВО. № 26. Санкт-Петербург. 1893. С. 5, 16, 17-21, 30, 31.

²² Могилевские епархиальные ведомости. 1884. № 5. 11 февраля.

²³ Статистический временник Российской империи. Серия II. Вып. 8. С. 376, 377, 386, 387, 394, 395; Вып. 21. С. 88, 89, 94, 95; Статистика Российской империи. Т. 93. С. 107, 108, 112, 113; РДГА. Ф. 1290, воп. 4, ад.з. 657, арк. 22-41, ад.з. 676, арк. 138-153.

Динаміка шлюбнасці ў колькасным вымярэнні на працягу ўсяго перыяду мела пэўныя ваганні. У першыя два гады пасля адмены прыгону бачны значны рост колькасці заключаных шлюбаў: у 1861 г. на 20%, у 1862 г. – на 25,5%. З 1864 г. становішча стабілізавалася на ўзроўні 1860 г.²⁴ Зніжэнне колькасці шлюбаў было звязанае з голадам і неўраджаямі 1867, 1872, 1891-1893 г., а таксама расейска-турэцкай (1877-1878) і расейска-японскай (1904-1905) войнамі²⁵.

Выніковым паказчыкам дынамікі шлюбнасці з’яўляецца агульны каэфіцыент, які вылічваецца на тысячу жыхароў і паказвае ўзровень ахопу насельніцтва шлюбом, выяўляе існуючыя тэндэнцыі. На працягу другой паловы 19 ст. і да 1914 г. дадзены каэфіцыент у пяці заходніх губернях павольна, але няўхільна зніжаўся. Па стану на канец 60-х г. 19 ст. ён знаходзіўся на ўзроўні 9-9,5% (праміляў) у той час, як у сярэднім па Еўрапейскай частцы Расеі – 10-11%. На пачатак першай святовай вайны ўзровень шлюбнасці на Беларусі панізіўся да 7,5-8,4%, у Еўрапейскай частцы Расеі да 9-9,5%. Павышаўся шлюбны ўзрост усіх слаёў насельніцтва, але перш за ўсё гараджанаў, дзякуючы зменам у дэмаграфічных паводзінах жыдоў-мяшчан. Калі параўнаць беларусаў-праваслаўных і каталікоў, то больш панізіўся каэфіцыент у апошніх – да 7,5% (у праваслаўных да 8,4%). У параўнанні з Цэнтральнай Расеяй на Беларусі напярэдадні першай сусветнай вайны адзначана большая колькасць жанчын, якія знаходзіліся па-за шлюбом ва ўзросце 30-40 гадоў²⁶.

Такім чынам, парушыўся традыцыйны тып дэмаграфічных паводзін насельніцтва, для якога быў характэрны амаль поўны ахоп шлюбом усіх паўналетніх жанчын, значная доля паўторных шлюбаў, а таксама ранні ўзрост пры стварэнні сям’і. Эканамічныя ўмовы для шлюбу перасталі быць вызначальнымі, бачылася альтэрнатыва. Павысіўся сярэдні ўзрост першага шлюбу, а таксама доля ніколі не зведаўшых путаў Гіменея. Гэта быў пачатак фармавання таго тыпу дэмаграфічных паводзін, які ўжо даўно існаваў у Заходняй Еўропе.

НАСЫТКА ЯЎГЕН

Нарадзіўся ў 1953 г. у Пружанскім раёне.

Навуковы супрацоўнік Інстытута гісторыі НАН Беларусі.

Даследуе дэмаграфічную гісторыю Беларусі канца 18 – пачатку 20 ст.

Адрас: 220072 г. Менск, вул. Акадэмічная, 1. Інстытут гісторыі НАН Беларусі.

²⁴ РДГА. Ф. 1290, воп. 4, адз. 566, арк. 9-10, 11-12, 29-30, 36-37, адз. 567, арк. 37-39, 57-59.

²⁵ Влияние колебаний урожая и хлебных цен на некоторые стороны русского народного хозяйства. Т. 2. Санкт-Петербург, 1807. С. 346-355; Уильям Дж., Новосельский С.А. Основы демографической и санитарной статистики. Москва, 1929 (перевод с английского языка). С. 137.

²⁶ Статистический вестник Российской империи. Серия II, Вып. 22. С. 73, 75, 77; вып. 25. С. 43, 45, 49; Серия III, вып. 7. С. 77, 79-81; вып. 24. С. 45, 47, 49-51; Статистика Российской империи. Т. 48. С. 42-44, 47, 53-55; Т. 62. С. 42-44, 53, 55; Т. 93. С. 21-23, 41-45.